

Володимир Єршов

ОСОБЛИВОСТІ ВИСВІТЛЕННЯ АНТИНОМІЧНИХ ПРОБЛЕМ ПРАВОБЕРЕЖЖЯ В МЕМУАРИСТИЧНІЙ ПОЛЬСЬКОМОВНІЙ ЛІТЕРАТУРІ ДОБИ РОМАНТИЗМУ

У статті на прикладі мемуаристичної літератури розглянуто особливості відображення проблеми “свій – інший”, “свій – чужий” та ін., які висвітлюють характерні риси художнього мислення та уявлень польськомовного письменника Правобережної України доби романтизму.

Ключові слова: польська література Правобережжя, романтизм, мемуари, художні антиномії.

Volodymyr Yershov. The antinomic problems of Right-bank Ukraine in Polish literary memoirs of the Romanticism

The paper sheds light on the antinomic pairs “the Self – the Other”, “own – alien” within the corpus of literary memoirs which, as the author argues, tend to reveal the tendencies of creative thinking and worldview characteristic of the Polish-speaking romanticist writers of Right-bank Ukraine.

Key words: Polish literature of Right-bank Ukraine, Romanticism, memoirs, artistic antinomies.

Проблеми соціальної антиномії в художній літературі Правобережжя України знайшли своє висвітлення в наукових дослідженнях Д. Наливайка, Р. Радишевського, Р. Кирчіва, О. Сухомлинова, Я. Колбушевського, С. Уліяша, Б. Хадачека, Є. Чаплєвича та багатьох інших учених, які вивчали польськомовну літературу й культуру України після другого поділу Речі Посполитої.

Бінарні опозиції Правобережжя: відчуження, незрозуміння чи протиставлення осіб, груп, спільнот тощо; один – інший, свій – чужий, ми – вони, друг – ворог, поляк – росіянин, поляк – інший поляк, католик – православний (пригадаймо відмову генерала М. Раєвського віддати доньку заміж за Г. Олізара через “різницю релігій” та “наші дві національності” [25, 159]) чи навіть, за свідченням Є. Іванівського, між лівим і правим берегом Дніпра: “Ці провінції (Волинь, Поділля й Київщина хоча і руські, але цілковито відрізняються від російських за Дніпром: мовою, звичаями, правами, способом життя, одне слово, духом і тілом. Нічого немає спільного між Руссю придніпровською польською і наддніпрянською російською” [14, 153]; або, відповідно до мемуарів М. Чайковського, – між “мешканцями Полісся й України (Київщини. – В. Є.), які жили між собою в постійній незгоді, що мала політичний характер” [10, 219-220], чи між Овручем і Житомиром, про що розповів Г. Олізар [25, 98-100], та інші соціальні диспозиції – були досить типовими й поширеними явищами романтичної польськомовної літератури Правобережжя України, яка, крім названих, зафіксувала ще безліч інших варіантів і всіляких амбівалентних комбінацій.

Протиставлення “свій – чужий”, яке сьогодні досить потужно висвітлюється в українських і польських дослідженнях, мабуть, чи не “найпопулярніше” й найпоширеніше, зі своїм ранжиrom та градацією, що вже устоялась роками. Але, говорячи про Правобережжя, маємо зробити деякі корекції та уточнення.

Протиставлення “свій – чужий”, “поляк – росіянин” не слід рівномірно й рівнозначно поширювати на весь період від другого поділу Речі Посполитої і на все XIX століття аж до початку XX-го.

Починаючи з кінця XVIII ст. і до листопадового повстання 1831 р., такого позиціонування на Правобережжі ще не існувало. Польськомовне населення досить швидко сприйняло російські юридичні, адміністративні, суспільно-політичні вимоги та ментальні особливості. Принаймні мемуаристика цього періоду не містить свідчень тотальних суспільних невдовольень чи незручностей, що, як правило, приходять із новою владою. Навпаки, відбулось потужне захоплення одних іншими, зацікавлення було взаємним і симетричним, що ілюструє вагомий фактаж мемуаристичної історії південно-західного краю.

Наприкінці XVIII ст. усе російське викликало зацікавленість і задоволення. Росіяни 1792 р. “роззброїли серця деяких наших дам, – згадував С. Букар, – відкрили бали, почали добре відпочивати” [35, 135]. Романівський граф Ю. А. Іллінський зробив у себе в Roma nuova (сміт Романів – зараз райцентр Житомирської обл.) спальню на зразок гатчинської Павла I з таких само меблів, прикручених до підлоги, щоб не можна було переставляти [29, 110]. Герой мемуарів Г. Жевуського із захопленням згадував, як він приймав у себе в Ружині (тепер село Турійського р-ну Волинської обл.) О. В. Суворова, який тоді був ще бригадиром: “Після кількох годин розмов з ним відчув, що криється в ньому герой, який колись буде впливати на долі народів” [33, 52]. Навіть уже в листопадові часи, у 1838 р., коли один із російських чиновників приїхав до Кодні (тепер село Житомирського р-ну) до маєтку заможного шляхтича Коженювського, йому показували кімнату, де 1825 р. зупинявся цар Олександр I, в якій усе збереглось неторканим [29, 14]. М. Чайковський, згадуючи дитинство в Бердичеві, пише про польських і російських гусарів: “Стосунки їх із тими останніми були якнайкращими. Ніколи не чув про жодний поєдинок, жодне непорозуміння між офіцерами двох слов’янських національностей” [10, 28]. Далі мемуарист підсумовує: Бердичів “принаймні до 1831 року був єдиним містом, де поляки браталися з росіянами” [10, 87]. Свідчення активного борця проти самодержавства М. Чайковського, який протягом усього життя повставав зі зброєю в руках проти російського деспотизму, дуже цінні. Тому саме його уявлення про російського царя Миколу I досить характерно репрезентують настрої Правобережжя першої третини XIX ст.: “Ах, якби Польща мала такого короля! Чому поляки не гуртуються біля нього і своєю добровільною слухняністю не домагаються його прихильності, його любові? Краще їм було б” [10, 210].

Однак не слід абсолютизувати такі стосунки. Безперечно, іноді відбувались і сутички, які не мали політичного підтексту, що, наприклад, ілюструє Г. Жевуський, розповідаючи про бійку між російськими офіцерами та польською молоддю в театрі в Дубно десь 1793 р. [32, 176].

Польськомовний шляхтич чи російський чиновник першої третини XIX ст. відчував ментальну й культурну відмінність, але це не ставало причиною для політичного загострення. Російський урядовець, на думку А. Павши, добре знав Польщу: “У найвіддаленіших сторонах Росії, в Сибіру не було чиновника або військового, який перед тим не побував у Польщі” [28, 497]. Крім того, цим “російським чиновником” часто був саме українець: “Російські чиновники склались більшою частиною з малоросів, які набагато більше любили домашнє вогнище, ніж спілкування в товаристві. Малороси працьовиті, сумлінно виконують свої обов’язки, не п’ють, задовольняються невеликими грошима, які не складають, а ідеалом їх є домашнє родинне життя, соловей

і квіти” [10, 88-89]. М. Чайковський свідчить, що “польське суспільство не зав’язувало тісних стосунків з адміністрацією, в основному через те, що все вище керівництво складалось у той час із поляків і мешканців Курляндії” [10, 88]. Р. Оришовський згадував Київ середини століття: “Урядовцями були саме поляки, рідко де зустрінеш москаля, а якщо й були такі, то виключно в поліцейських урядових установах, які пристосовувались до суспільної більшості” [27, 2]. Це підтверджують історичні факти. Так, губернаторами Волині на початку століття були грек І. О. Куріс (1800 – 1802), росіяни Г. С. Решетов (1802 – 1805) та М. М. Волконський (1805 – 1806), грек М. І. Комбурлей (1806 – 1815), француз К. Ф. Сент-Прі (1815 – 1816), поляки Домбровський (1816) та С. С. Потоцький (1816), ліфляндець Ф. Ф. Сіверс (1816), поляк В. Гіжицький (1816 – 1824), а потім литвин М. Ф. Анджейкович (1824 – 1828) [10, 88; 3, 200-201].

Незважаючи на зміни, що спіткали Правобережжя (маємо на увазі передусім поділи Речі Посполитої), вплив російської культури протягом першої третини ХІХ століття на уклад шляхетського життя, що вибудовувався в краї століттями, був незначним. У цей період ані мова, ані культура, ані щось інше не давали приводу для виникнення політичної диспозиції “свій – чужий”. Швидше саме російськомовна людина відчувала деякі незручності свого становища у, як тоді писали, “новоприєднаних землях”.

Початок виникнення й формування бінарної опозиції помічаємо в період між 1830-ми та 1860-ми роками, коли дійсно починають поляризуватись погляди двох сторін: російської та польської. З’являються причини недовіри й підозри зі сторони першої та відчуження себе в правобережному просторі – із другої.

Формальним свідченням початку відокремлення та протиставлення став дуже цікавий факт мемуаристичної історії Правобережжя, що точно фіксує час його виникнення – 1831 рік. Під час листопадового повстання в загонах польських повстанців було запроваджено бойовий клич “Слава Богу!” замість “дикунського “Ура!” – згадував К. Ружицький [31, 11], що підтверджує й коментує у своїх “Мемуарах” М. Чайковський [10, 258]. У чому полягала причина такої досить радикальної зміни? Відповідь не викликає сумнівів: щоб відрізнити своїх від чужих. Це, з одного боку, підтверджує, що до початку листопадового повстання, тобто в першій третині століття, не було необхідності в соціальній дихотомії; з другого, – початок повстання – початкова точка відліку соціально-ментальної проблеми “свій – чужий”.

Однак тоді так було позначено не пересічних росіян, а лише конкретну сторону соціального виклику – російську владу. Те, що це не були протиставлення на національному, релігійному чи ментальному ґрунті, підтверджує М. Чайковський, який фіксує в “Мемуарах” один цікавий випадок ще до листопада 1831 р., тобто коли правобережна шляхта починала збирати гроші на повстання. Так, від росіянина Челіщева, одруженого з полькою, поляки не хотіли брати пожертвувань на польську справу, яка могла б зашкодити Росії. Тоді він виніс величезний мішок із золотом, вручив його Потоцькому і сказав: “Я є росіянином і служу своїй вітчизні, – промовив, – але моя дружина не перестала бути полькою; вона походить з Потоцьких, була за Каліновським, має певні обов’язки перед своєю вітчизною, як і всі інші; ось її внесок” [10, 223]. Інший мемуарист – Є. Івановський – розповідає про літератора С. Осташевського: “Ці випадки переконують, що в 1831 р. можна було зустріти благородних людей у російському війську, подібних прикладів в катерининській армії не було. Як найпалкіший патріот, Осташевський росіян цинив, про їх чесність і шляхетність не раз говорив із симпатією, тільки німців, які служили в російській армії, засуджував і ненавидів” [15, 639].

У час між повстаннями відносини між поляками й росіянами залишалися спокійними, правобережна спільнота була ще досить толерантною. У польськомовній мемуаристичній літературі Правобережжя не спостерігалось релігійного чи національного антагонізму. Відомий польський письменник А. Гроза з повагою пише про православ'я: "Вся Лавра є пам'яткою віри великого народу, стоїть вона на кістках своїх найкращих священиків і праотців церкви" [13, 155], – і про літературу: "Однак російська література щоразу стає дедалі багатшою й гарнішою. Її журналістика стоїть на високому рівні, кількість перекладів навіть стародавніх письменників у кілька разів перевищує нас... Їм є чим пишатися перед світом" [13, 121-122].

Симетричним було ставлення до поляків серед російськомовного населення. Російський письменник М. С. Лєсков, який у середині XIX ст. жив у Києві, згадував, що "половину юності провів у польському гуртку" [2, 33; 34, 88-89]. Анонімний росіянин, що відвідав на початку 1860-х років Кам'янець-Подільський, був здивований тим, що тут "одне суспільне задоволення... ходити з костьолю до костьолю та з церкви до костьолю" [4, 85].

Цікаво, що ніхто із правобережних польськомовних мемуаристів не нарікає на свій стан, не зітхає за "вольністю", не критикує царя, російську владу, нові порядки, як, наприклад, це робитимуть ті письменники, що волею долі опиняться в еміграції. Правобережці не лають російську владу, їхня критика однаково стосується як чиновника-росіянина, так і чиновника-поляка. Критикується конкретний випадок, а не система. Навіть росіянин-мандрівник, записуючи враження після відвідин Правобережжя, акцентує: "В основі (польського. – В. Є.) характеру була терпимість" [4, 28].

Часто російський чиновник у мемуарах поляка отримує більше хвали, ніж польський. Волинського губернатора А. П. Римського-Корсакова з теплотою згадував письменник Н. Олізар за допомогу, яку той надавав під час його ув'язнення в Житомирі 1832 р. [26, 131-132]. Це знаходить підтвердження у спогадах сина губернатора, видатного російського композитора Миколая Андрійовича: "Останньою його посадою на державній службі було цивільне губернаторство у Волинській губернії, де його всі любили. Він пішов у кінці 30-х років у відставку, очевидно, тому, що його м'який характер не узгоджувався з вимогами вищої влади, що висувалися до нього і були спрямовані на утиски поляків" [5, 26]. Задля об'єктивності зазначимо, що й росіяни віддавали належну шану полякам: "Поляки у верхніх верствах суспільства – найбільш освічена й розвинута частина населення, яка дала художній і суспільній діяльності силу видатних особистостей" [4, 92].

Багато в чому проблеми протистояння "свій – чужий" вирішувались завдяки кодексу дворянської / шляхетської честі, яка в той час не різнилась між національностями або державами. Її закони та етичні категорії були однаково непорушні для еліти всієї Європи. Так, коли М. І. Мамаєв дізнався, що його російський попередник у губернському уряді повівся безчесно з поляком А. Павшею, засудженим до сибірського заслання, став домагатися того, щоб зняти з невинного обвинувачувальний вирок [29, 136-152]. Відповідно ж, коли А. Павша по звільненню, яке відбулось завдяки ад'ютанту губернатора, повернувся до Житомира, у католицькому костьолі "замовив службу, під час якої на колінах, голосно плачучи, молився за мене. Потім поїхав до церкви, де також замовив службу" [29, 151-152] на честь свого визволителя. М. І. Мамаєв описує ще один випадок, свідком якого став у Корці: одного разу він побачив, як російський офіцер-артилерист заради забави (уточнимо, без жодного політичного підтексту) "грався" зі старою мумією у склепі відомого жителя

міста. Ад'ютант волинського губернатора терміново вживає рішучі заходи, щоб припинити подібні знущання [29, 46].

Вл. Міцкевич переповів спогади літератора Ф. Новицького про арешт останнього в Житомирі, коли російський жандармський капітан попередив письменника про день і навіть час його арешту [22, 43]. Прикладом високого рівня розуміння дворянської честі і службового обов'язку в "Мемуарах" М. І. Мамаєва є сторінки, де розповідається про арешт по справі Ш. Конарського пана З. Прушинського в Житомирі. Щоб не образити його честі, ад'ютант, виконуючи свій обов'язок, пішов у дім змовника один, відмовившись од послуг жандармів. Небезпечність ситуації стає зрозумілою, коли автор описує люто настроєну проти виконавця охорону. Попри це, М. І. Мамаєв не одягає на заарештованого наручників, бо той дав чесне слово не тікати й не чинити опору. Для кодексу дворянської честі слова було достатньо. Однак для російського службовця це було порушенням інструкції, за що М. І. Мамаєв після виконання ним доручення був покараний. Повна драматизму ситуація показує двох рівних за статусом людей, для яких головною була не національна чи конфесійна відмінність, а дворянсько-шляхетська честь [29, 61-73].

Особливості польської ментальності сконцентровано в "Польському кодексі честі" [9], який, до речі, на моральній площині регламентував стосунки між "своїм і чужим" чи "другом – ворогом". Адже в Європі дворянський кодекс честі існував повсюди, безумовно, у Російській імперії зокрема, і, додам, беззаперечно скрізь виконувався. Підходи до розв'язання гонорових проблем були практично однакові, що в Росії, що в Польщі чи в інших державах, та й не могли відрізнятись. Але різними були деякі проблеми історично-ментальної процесуальності. У цій делікатній справі треба пам'ятати, що проблеми критичного уявлення у структурі "свій – чужий" можуть досить гостро зачіпати національні чи меганаціональні уявлення, але для загального здоров'я нації вони, очевидно, були значущими. Наведемо приклад: по справі декабристів у 1826 р. засуджено тисячі росіян! Читаючи справи допитів, спочатку дивуєшся, що російські ув'язнені, друзі й навіть родичі досить відверто свідчили один проти одного, а потім, перебуваючи на засланні, не тримали один на одного образи й не виявляли неприязні. Справа в тому, що вони чинили за дворянсько-російським кодексом честі, відповідно до якого підозрювані давали свідчення своєму царю, від імені якого велось слідство. На противагу російським побратимам польські учасники таємних товариств практично всі були звільнені із мотивацією "за браком доказів". Зауважимо, поляки не брехали на допитах, просто дозволяли собі говорити не всю правду. Іншими словами, недоговорювати, адже за дворянсько-польським кодексом честі поляк не вважав себе підданим російського царя і зберігав духовну присягу польському (минулому чи майбутньому) королю. І в такому випадку конфлікту із совістю в поляка не виникало. При нагоді зазначимо, що російські побратими за це на них також не ображались, бо поляки не свідчили не тільки проти себе, а й проти російського дворянина. Варто припустити, якщо б їх судили судом дворянської / шляхетної честі, або "совісним" судом, а не царським, у такому випадку давати неправдиві свідчення було б справою безчесною.

Зіставлення (не протиставлення) свого та російського чи тутейшого або польського – особливість російської мемуаристики доби романтизму: "Для мене, який бачив дворянські вибори у великоруських губерніях, вигляд їх був дуже оригінальним" [29, 14-15], "Житомир, починаючи від будівель і закінчуючи мешканцями, наділений винятковим характером, який не має нічого спільного з містами великоросійських губерній" [29, 15], "План цих будівель принципово різнився від тих, що будують в Росії" [29, 16]. Автор пильним оком мемуариста

зіставляє “тут і там”, підтекстова семантика цього зіставлення є системним різновидом бінарної системи “своє – чуже”.

Польськомовне населення прагнуло визначити й зайняти свій сегмент. Прагнення логічне, правомірне й цілком закономірне. Однак процес дистанціювання від “іншого” набирав обертів, тому спроби інтегрування в російське суспільне життя мали лише випадковий характер. Сьогодні практично відсутні мемуаристичні свідчення польськомовного державного чиновника, що був на царській службі. Шляхетський стан, за уявленнями того часу, не дозволяв отримувати місце в адміністративній ієрархії. “Поляки дуже ухиляються від стосунків з нашим урядом і уникають його співпрацівників навіть тоді, коли це стосується їхніх власних інтересів”, – згадував ад’ютант волинського губернатора росіянин М. І. Мамаєв [29, 90-91], який служив у Житомирі з 1838 по 1842 рр. Такий самий стан був і в духовному житті, що в майбутньому неминуче вело до навмисної локалізації польської культури й політичного відчуження.

Післялистопадовий час – час поступового зародження недовіри й росіян до поляків. Перебування росіянина на Правобережжі було досить небезпечним: “У той час, коли в Центральних російських губерніях панував абсолютний спокій, люди на Волині, які залишались на урядовій службі, гинули без сліду або ставали жертвами пожеж. Утрачена була віра в самозахист, і, коли лягали спати, не були впевнені, що прокинуться ранком, коли їли обід, – чи не будуть отруєні. Важко було й тому, що треба було боротися з ворогом, якого не видно, який діяв з укриття” [29, 20-21]. Бачення пересічним російським урядовцем правобережних поляків відбувалось крізь призму царських законів, ідеї єдиної вітчизни під царським урядуванням і вірності присязі імператору. Поляки, змушені після повстання 1831 р. емігрувати за кордон Російської імперії, з позиції російської ментальності були “недобитками ідеї вольності” [29, 22]. Навіть через півстоліття, у середині XIX ст., Правобережжя не здавалось росіянам своїм краєм. Це була в уявленні урядовця-росіянина незвична Росія, усе ще самотнє польське Правобережжя.

Тодішне уявлення росіян про поляків красномовно висловив київський воєнний губернатор Д. Г. Бібіков у зверненні до російського чиновника: “Прийми мою пораду, не займай поляків і не шукай їх товариства, це народ фальшивий!” [29, 90]. Імператор Микола I, перебуваючи в 1840 р. у Києві і звертаючись до російського дворянства, промовив: “Знаю, панове, як важко вам керувати. Найкращий губернатор з моїх великоросійських губерній у цьому краї може бути тільки посереднім, найпосередніший з ваших буде там найкращим!” [29, 124].

Протягом XIX ст. на Правобережжі існувало соціальне підґрунтя для назрівання ще одного конфлікту між “своїм – своїм іншим”, між поляками в Царстві польському і поляками Правобережжя. Протиборство, що точилось роками, мало як відкритий характер, так і окультний, часто проявлялось не у відвертому протиборстві, а в менторському повчанні, замовчуванні, непомічання, іноді й мовчазній зневазі.

Наслідком таких викликів, приміром, стало категоричне несприйняття на теренах Царства польського “Петербурзької котерії” (за іншою назвою “Волинсько-литовська котерія”) та її друкованого органу “Tygodnik Petersburski”, ідеологічним центром якого були видатні письменники краю М. Грабовський, Г. Жевуський та І. Головінський. Мабуть, у цьому протистоянні ховалось непорозуміння між Ю. І. Крашевським і правобережним письменництвом, що знайшло відображення у “Волинських вечорах” (1857), із одного боку, та “Звіті, поданому книжково-видавничому товариству в Житомирі дня 22

квітня 1859 року” (1859) К. Качковського, – з другого. Думаємо, не випадково Ю. І. Крашевський передусім шукав моральної підтримки за межами Волині – на сторінках “Gazety Warszawskiej”, де ним було опубліковано низку листів “З Житомира”, в яких він досить різко висловлювався проти волинян [8, 61-64; 15, 575]. “Мої листи в “Газету”, – пише Ю.І. Крашевський 28 квітня 1859 р. брату, – наразили мене найлютішим нападам цілої Волині. Нескінченні з цього приводу бої, неприємності, і, як заведено, коли одне лихо прийде – за ним друге волочиться” [18, 417; 11, 186-187; 15, 575]. У конфлікт змушений був втрутитися волинський предводитель дворянства К. Ф. Мікуліч, який розгледів у цьому спробу останнього підсилити свій авторитет [12]. Боротьба Ю. І. Крашевського з волинською шляхтою у “Волинських вечорах” і на шпальтах варшавських газет стала підготовкою до виїзду в Царство польське: модель поведінки в Житомирі “чужий серед своїх” була необхідною поведінковою умовою, щоб потім опинитись “своїм серед своїх” у Варшаві.

Дедалі більш контрастно виявлялась окремішність правобережного поляка, його відмінність від поляка Царства польського. М. Грабовський замислив написати нарис про один із повітів України тому, що “у Великопольщі мають дикунські уявлення про нас тут” [23, 147]. Думаю, що заява М. Грабовського “Росія була також моєю вітчизною, як і Польща” [23, 356], – епатажна вербалізація цього протистояння. Вл. Міцкевич під час поїздки Правобережжям, зокрема, писав: “Київ увів мене в оціпеніння” [22, 48], а у Житомирі всі роздуми про майбутнє Польщі “дуже відрізнялись від суперечок нашої еміграції в Парижі” [22, 39]. Упевнений, що не випадково в Царстві польському, та й серед польської еміграції, не сприймали творчість волинянина М. Чайковського, високо оціненого А. Міцкевичем [30, 414; 16, 47]. Річ у тім, що поляки Правобережжя “інші” поляки, вони взагалі завжди були іншими: пригадаймо, як ще на Люблінському унійному сеймі 1569 р. один із волинян виголосив: “Ми (волиняни. – В. Є.) є народом так поштивим, що жодному народові на світі не поступимося, і впевнені, що кожному народові рівні шляхетністю!” [7, 201]. Століттями тут проживали їхні родини, розміщувались маєтки, був свій зрозумілий та облаштований соціум, що формувався віками.

Відчуження правобережного поляка як від великоросійського, так і від великопольського впливу поступово набирало силу. Поляк Правобережжя опинився в лімінальному просторі, де він не був господарем *de jure*, а ідеологічні центри, Санкт-Петербург і Варшава, вважали, що саме вони мали задавати тону цим відносинам і поведінці, поблажливо враховуючи думки і стан справжнього господаря. І тому одні будуть вражені, що правобережці кволо прийняли, а краще сказати – не взяли участі в січневому повстанні, а інші будуть також вражені тим, що вони взяли, хай навіть кволо, участь у повстанні 1863 р. У цьому контексті стає цікавим бачення ментальності окремішності народів польського й російського “незалежним експертом”. Так, О. де Бальзак писав: “Підкоритися, підкоритися, попри все – підкоритися. Піддавати небезпеці життя, слухатись навіть тоді, коли підкорення абсурдне й ображає почуття. Таке підкорення становить характерну радикальну різницю між Росією і Польщею” [36, 19]. Підтвердження цьому бачимо в словах російського дослідника: “Звичка не коритися долі, що помітно відрізняє поляків від росіян” [6, 225]. Правобережний поляк мав власне уявлення про свою долю, і справді, ніхто не міг примусити підкоритися їй, якщо вона була не його.

Це в сукупності вело до того, що вже з другої половини ХІХ століття польськомовне населення Правобережжя примусово витіснятиметься на маргінес культурного життя і, як результат, випаде, правда, не без “допомоги” царської адміністрації та байдужості центральної Польщі, із культурного

простору Російської імперії. Саме в цей період зароджується непримиренний антагонізм і пересічний росіянин починає асоціюватись із чужинцем: “Ніколи антагонізм між народами не проявлявся зовнішньо так брутально, як зараз... Поляки вважали москалів завжди за ворогів польського народу і надії на власне життя не втрачали ніколи, а з тими, кого за політичними поглядами поважати й любити не могли, товариських стосунків не тримали” [27, 3]. А Ю. І. Крашевський раптово через багато років у дрезденських “Мемуарах” винесе вирок тим часам: “Одним із найважчих було життя в Житомирі на Волині. Під час кураторства в гімназії... Треба було вести боротьбу, і всюди зустрічати відсіч, недобррозичливість, заздрість, підкилимові інтриги... Стосунки товариські складались у цілому неприємні... Містечко мало в той час досить життя й було в певних роках залюднене, рухливе, гралось, стягало до себе мешканців з провінції... Суспільство ділилося на громадки, групки, гуртки, що збіглись із різних сторін світу...” [20, 370-371]. Тільки це не було дагеротипним відбитком 1859 р. – часу від’їзду письменника з Житомира, а стало результатом переосмислення ролі Житомира зразка 1884 р. – тобто часу роботи над “Мемуарами”. Хоч як це дивно, за сім років життя в Житомирі в письменника не залишилось жодного дружнього, навіть товариського зв’язку в місті, що в той час було справжнім огнищем літератури й культури всього Правобережжя.

Очевидно, першою спробою розібратись у цій проблемі став “сучасний нарис з натури” “Ми й вони” Ю. І. Крашевського [19], який репрезентував перший зразок політично-алюзорних мемуарів, рясно насичених прозорою політичною тенденційністю, досить нехарактерною для творчості письменника; додамо, у ній автор зробив спробу наповнити семантичною змістовністю амбівалентні категорії “свій – чужий”, “ми і вони”. Не дивно, що твір побачив світ за кордонами як Російської імперії, так і Царства польського. Незважаючи на те, що, власне, Правобережжя у творі не репрезентоване, нарис містить досвід, набутий митцем протягом двадцяти років проживання на Волині, з яких сім – у Житомирі, а також глибоке знання особливостей розвитку Правобережної України тощо. Ю. І. Крашевський, переосмислюючи минулі роки, досить позитивно оцінює росіянина й досить виважено ставиться до поляків у цілому [24, 17]. Однак слід уточнити, що категорія “ми”, як у творчості Ю. І. Крашевського, так і в польській мемуаристиці, не була категорією раз і назавжди усталеною чи константною. Залежно від ситуації вона могла набувати відповідної диференціації або змін ранжирів [37, 145].

Якщо для багатьох росіян категорія “ми” означала насамперед колектив [21, 20], то майже таке розуміння спільноти було прикметним і для поляка-правобережця, який, відчуваючи свою окремішність і несхожість із іншими у своєму лімінальному просторі, міг покладатися лише на самого себе та рівних собі побратимів-земляків, що невдовзі сприяло створенню своєрідної кастовості та, як наслідок, вело до самозамкнутості соціуму. Фактично, за висловом російського письменника М. Гаріна-Михайловського, волинський “шляхтич... з 1863 р. зайняв у краї становище єврея” [1, 109].

Це дає підстави для припущення, що, власне, після подій 1863 р. можна говорити про нове семантичне переосмислення опозиції “свій – чужий”, а протягом останньої третини ХІХ ст. уже відбудеться обсервування як літератури, так й освіти та культури поляків Правобережжя. У цей час літературні центри зазнали нищівного занепаду. Позначилася відсутність лідерів художнього процесу, і, як наслідок, польськомовна художня література втратила свою системність і компаративність, а слідом за цим – і впливовість щодо свого потенційного реципієнта. Але правобережна мемуаристична література першої половини ХІХ ст., крім яскравих художніх образів доби, обсервувала

головні напрямки та вектори ідейних бродінь епохи, чого не вдалося належно відобразити іншим жанрам польськокомовної літератури краю. Мемуаристика стала досить точним й адекватним дагеротипом часу не лише в послідовності викладення інтелектуальних метаморфоз періоду, а передусім як жанр, котрий точно відобразив “колір, смак та запах” епохи, що було й залишилося прерогативою художньої літератури.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Гарин-Михайловский Н.* Картинки Вольни // Собр. соч.: У 5 т. – М., 1958. – Т. 4. – 723 с.
2. *Горелов А. Н. С.* Лесков и народная культура. – Ленинград, 1988. – 295 с.
3. *Імперське управління Україною // Наше минуле /* За ред. С. Білокозя. – К., 1993. – Ч. 1 (6). – С. 198 – 219.
4. [І-товъ]. Подол. Записки проезжающего. – К., 1865. – 115 с.
5. *Римский-Корсаков Н.* Летопись моей музыкальной жизни. – М., 1980. – 454 с.
6. *Щукин В.* Запад как пространство “романтического побега” // *Slavia orientalis.* – Kraków, 1994. – Т. XLIII. – № 2. – С. 215 – 226.
7. *Яковенко Н.* Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – К., 2005. – 582 с.
8. *Bar A. J. I.* Kraszewski na Wołyniu // *Rocznik Wołyński.* – Równe, 1935. – Т. IV. – С. 38 – 75.
9. *Bozewicz Wl.* Polski kodeks honorowy. – Wyd. 3. – Warszawa, [б.п.в.]. – 128 s.
10. *Czajkowski M.* Pamiętniki Sadyka Paszy Michała Czajkowskiego / Tłum. na polsk. A. P. – Lwów, 1898. – 286 s.
11. *Dubiecki M.* Na kresach i za kresami. – Kijów, 1914. – 320 s.
12. *Gazeta Warszawska.* – 1859. – № 129. – 15 kwietnia.
13. *Groza A.* Mozaika kontraktowa. Pamiętnik z roku 1851. – Wilno, 1857. – 256 s.
14. *Helenijusz Eu...go* (Iwanowski E.). Pamiętki polskie z różnych czasów. – Kraków, 1882. – Т. 1. – 579 s.
15. *Helenijusz Eu...go* (Iwanowski E.). Pamiętki polskie z różnych czasów. – Kraków, 1882. – Т. 2. – 699 s.
16. *Kijas J.* Michał Czajkowski pod urokiem Mickiewicza. – Kraków, 1959. – 166 s.
17. *Kolbuszewski J.* Legenda Kresów w literaturze XIX wieku // *Odra.* – 1982. – № 12. – С. 42 – 56.
18. *Kraszewski J. I.* Listy do rodziny. Cz. 1. W kraju / Oprac. W. Danek. – Kraków, 1982. – 527 s.
19. *Kraszewski J. I.* My i oni: obrazek współczesny narysowany z natury. – Poznań, 1865. – 319 s.
20. *Kraszewski J. I.* Pamiętniki / Oprac. W. Danek. – [Wrocław, 2005]. – 484 s.
21. *Massaka I.* Z historii nacjonalizmu rosyjskiego. Eurozjazdym // *Przegląd rusycystyczny.* – Warszawa, 1996. – Z. 1 – 2 (73 – 74). – С. 17 – 24.
22. *Mickiewicz Wl.* Pamiętniki. 1862 – 1870. – Warszawa-Kraków-Lublin-Łódź-Paryż-Poznań-Wilno-Zakopane, [1927]. – Т. 2. – 441 s.
23. *Michała Grabowskiego* listy literackie / Wydał A. Bar. – Kraków, 1934. – 452 s.
24. *Nawrocki W.* “My i oni” – dylematy polsko-rosyjskie // *Studia i materiały polonistyczne.* – Kielce, 1994. – Т. 1. – 213 s. – С. 15 – 23.
25. *Olizar G.* Pamiętniki. 1798 – 1865. – Lwów, 1892. – 300 s.
26. *Olizar N.* Pamiętniki kasztelana. – Lipsk, 1871. – 211 s.
27. *Oryszowski R.* Czasy szkolne w Kijowie. 1854/5 – 1862/3. – Lwów, 1901. – 92 s.
28. *Pawsza A.* Dziennik // *Helenijusz Eu...go* (Iwanowski E.). Pamiętki polskie z różnych czasów. – Kraków, 1882. – Т. 2. – 699 s.
29. *Rosyanin* w Polsce w latach 1838 – 1842. Pamiętniki N. J. Mamajewa / Przekł. z ros. – Warszawa, [1909]. – 152 s.
30. *Rozmowy z Adamem Mickiewiczem /* Zebrał i oprac. St. Pigoń. – Warszawa, 1933. – Т. XVI. – 560 s.
31. *Różycki K.* Pamiętnik półku jazdy Wołyńskiej 1831-go roku. – Warszawa, 1916. – 32 s.
32. *Rzewuski H.* Pamiętniki Bartołomieja Michałowskiego od roku 1786 do 1815. – Warszawa, 1858. – Т. 2. – 183 s.
33. *Rzewuski H.* Pamiętniki Bartołomieja Michałowskiego. – Petersburg i Mohilew, 1857. – Od. I. – Т. III. – 204 s.
34. *Szuszko T.* Mikołaj Leskow i literatura polska // *Przegląd Humanistyczny.* – 1992. – № 4. – С. 87 – 95.
35. *Wyjtki* z pamiętników Seweryna Bukara // *Pamiętniki* Jana Duklana Ochockiego z pozostałych po nim rękopismów przepisane i wydane przez J. I. Kraszewskiego. – Wilno, 1857. – Т. 4. – 349 s. – С. 7 – 221.
36. *Zaleski Z. L.* Balzak między Polską i Rosją. – London, 1953. – 20 s.
37. *Zięba D.* Zesłańczy system wartości we wczesnych pamiętnikach z Syberii (1660 – 1812) // *Komisja historycznoliteracka.* Prace humanistyczne / Pod red. P. Żbikowskiego. – Rzeszów, 2004. – Seria I. – Z. 31 / 6. – С. 120 – 154. 1.